

Recenze ze svého pera označovala Mary Wollstonecraftová zkratkami M. W. nebo T. Byla známá jako autorka Obhajoby práv žen, byla zároveň první profesionální literární kritičkou a jedinou ženou v redakci plné mužů. Na vlastní oči zažila, jak politická revoluce v Paříži nejprve zvítězila a následně vyústila v teror, a sama pak navrhla vlastní koncept revoluce z ducha buřičských románů. Zasadila se o změnu životního stylu žen a o rovnoprávnost mužů a žen ve věcech lásky. Čtení pro ni nebylo únikem z reality, nýbrž hledáním smyslu života a jeho obnovou.

5
PAŘÍŽ, 1792

Čtenářská revoluce: Mary Wollstonecraftová

Počátkem září 1792, ve čtvrtém roce Francouzské revoluce, se do Paříže vydávají čtyři Londýňané, dva muži a dvě ženy. Revoluční turistika není v této době ničím neobvyklým; do francouzské metropole přijíždějí lidé z mnoha evropských zemí, často umělci a intelektuálové, aby si udělali obrázek o tamních převratných událostech. V této době již ovšem převažují spíše cesty zpět; revoluce se dávno dostala do své kritické fáze: nastupuje teror. Francie je již několik měsíců ve válce proti Prusku a Rakousku; po porážce francouzské armády v Belgii, doprovázené projevy dezintegrace společnosti, pohrozili spojenci vpádem do Francie. V červnu došlo ke vzbouření proti králi a nyní vtrhl lid i do Tuilerijského paláce. Královská rodina je uvězněna, Danton, Robespierre a Marat vyhláší spravedlnost lidu.

Tak vypadá situace, když se devátého září 1793 vydávají malíř Johann Heinrich Füssli spolu s manželkou Sophií, vydavatel Joseph Johnson a publicistka Mary Wollstonecraftová na plánovaný šestitýdenní „letní výlet“ do Paříže, jak tento podnik poněkud lehkovážně nazývá posledně jmenovaná účastnice. Již v Doveru je však chuť na cestování přejde, poté co se dozvídají nejnovější zprávy z Paříže.

Druhého září zde došlo k masakrům, při nichž bylo povražděno více než tisíc lidí. Jakmile se nepřátelská vojska ocitla těsně před Paříží, začaly se městem šířit zvěsti, že v případě vpádu do města chtějí rojalisté vykonat na revolucionářích krvavou odplatu. V kolektivní psychóze sestávající z pocitů úzkosti a touhy po pomstě bere lůza útokem věznic a zpočátku, podnícena Výborem veřejného blaha,

masakruje pouze uvězněné odpůrce revoluce a posléze i ostatní vězně. Danton coby příslušný ministr spravedlnosti proti tomu nijak nezasáhne. Londýnský deník *The Times* přináší ve svém vydání z desátého září očitá svědectví o hrůzných událostech, včetně následující zprávy o stětí kněžny de Lamballe, nejbližší důvěrnice královny Marie Antoinetty: „Před smrtí jí lůza zahrnula všemožnými urážkami. Rozřezali jí stehna, vytrhli z těla vnitřnosti a srdce a dva dny její zmrzačené tělo vláčeli ulicemi.“ Podle jiných zpráv nabodli její hlavu na pík a vítězoslavně ji nosili před okny královského vězení. „Jsou toto ‚práva člověka‘?“ ptá se deník *The Times*. „Je toto ta SVOBODA lidské přirozenosti?“

Zejména Johann Heinrich Füssli, v Anglii známý pod jménem Henry Fuseli, po této události již k revoluci nechová žádné sympatie. Johann Heinrich je synem švýcarského malíře Johanna Caspara Füssliho, který v roce 1751 portrétoval Klopstocka během jeho pobytu v Curychu. Potíže s curyšskými úřady kvůli spolupráci na radikálním politickém pamfletu zavedly Johanna Heinricha už v roce 1765 do Londýna. Zde se „The Wild Suisse“, jak se mu záhy začne říkat, věnuje nejprve publicistické činnosti. Mladý knihkupec a nakladatel Joseph Johnson, s nímž tímto způsobem přichází do styku a nějakou dobu společně i bydlí, publikuje jeho oslavné pojednání o Rousseauovi. V roce 1770 odchází Füssli na téměř deset let do Itálie, kde studuje malířství.

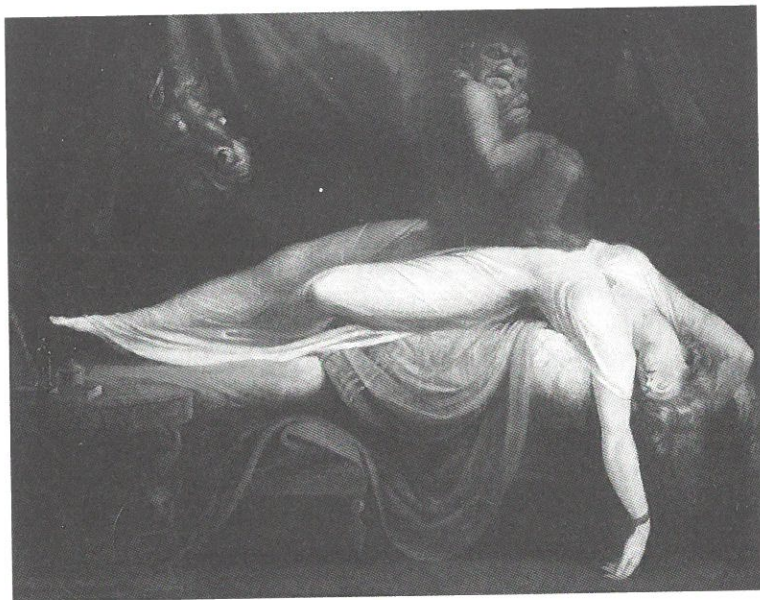
Po svém návratu v roce 1779 znovu naváže přátelství s Johnsonem. Ten mezitím přesídlil na adresu knihkopců v ulici St. Paul's Churchyard a v třípatrové budově číslo 72 zde provozuje největší nakladatelství široko daleko. Jeho dům se stává zázemím pro intelektuální avantgardu — jakýmsi předchůdcem kulturního okruhu kolem nakladatelství Suhrkamp v době, kdy můžou myslitelé, spisovatelé a umělci snad poprvé zakusit revolučního ducha, nejprve v dlouhotrvající Americké revoluci, zakončené Deklarací nezávislosti Spojených států čtvrtého července 1776, a poté, geograficky

blíže, v poměrně krátké Francouzské revoluci. Ke skupině kolem Johnsona, nazývané „Johnson Circle“, patří dokonce i přímí účastníci obou událostí. Nejznámějším z nich je Thomas Paine, který byl jedním z duchovních otců Spojených států amerických a v roce 1792 se stal členem francouzského Národního shromáždění. Od konce osmdesátých let osmnáctého století je v úzkém kontaktu s Johnsonem. Painův spis století *Práva člověka*, ve kterém obhajuje Francouzskou revoluci a spojuje její myšlenky s idejemi Americké revoluce, měl původně vyjít v jeho nakladatelství. Dne dvaadvacátého února 1791, když se již několik hodin po vydání prodá první stovka výtisků, ustupuje Johnson politickému tlaku, stahuje knihu z regálů a přenechává práva a prodej kolegovi knihkupci z ulice Fleet Street.

Večírky v Johnsonově domě se staly legendou. Scházejí se zde všichni, kdo v Londýně udávají společenský tón, pokud jde o osvícenství a liberalismus. Sedávají kolem stolu v malé jídelně se šikmými stěnami, pochutnávají si na prosté domácí kuchyni a diskutují — pokud možno o událostech ve Francii.

Na stěnách visí dvě díla od Füssliho. Jedno znázorňuje známého unitáře a přírodovědce Josepha Priestleyho, kterému vděčíme za objev kyslíku. Je formálně oblečen, sedí s nohou přes nohu u svého pracovního stolu, před sebou má rukopis a kalamář. Neohrožený pohled, zalitý světlem, upírá do imaginární budoucnosti mimo vlastní psací stůl. Sledujeme osvícence, přesvědčeného o vítězství rozumu, kterak přemýšlením zlepšuje svět. O stěnu se opírají těžké, objemné foliové svazky, tradiční formát knih s důležitým obsahem — ne ty praktické, levné knihy, kterými je Johnson jako vydavatel pověstný.

Druhý Füssliho obraz v Johnsonově jídelně je zcela odlišný. *The Nightmare* (Noční můra) z roku 1782 proslavila divokého Švýcara i za hranicemi Anglie a dodnes je jeho nejslavnějším obrazem. Je pojmenován podle skřeta, který se podle lidové pověry v noci usadí na hrudi spícího člověka a vyvolává v něm skličující úzkost. Füssliho noční démon upírá na diváka podivný pohled. Mladá blondýnka,

Johann Heinrich Füssli, Noční můra, 1782.

na níž dřepí, je zahalena do bílého, přiléhavého negligé, které více odhaluje než skrývá. Leží nohama v čele pohovky, přikrývka je zmačkaná, hlava jí visí dolů. Její póza vyznačuje sebezapomnění, ale také nespoutanost. Na pozadí obrazu se škvírou v závěsu tlačí dovnitř hlava koně; oči zvířete se zdají slepé, hřívá vlaje v přízračném větru, téměř slyšíme pronikavé ržání, jako by kůň byl na útěku.

Noční můra byla diváckou atrakcí jarní výstavy londýnské Královské akademie v roce 1782. Svým vyzývavě přímým zobrazením světa, v němž se mísí strach, děs a chtíč, překonává všechny ostatní obrazy. Kritici však nebyli zajedno v tom, co bylo smyslem tohoto geniálního nápadu. Spisovatel Horace Walpole, jenž byl ostatně zakladatelem žánru *gothic novel*, hrůzostrašného románu, zhodnotil tento obraz jedním slovem jako „shocking“, a to nemínil žertem.

Bylo zapotřebí moralizujícího komentáře kněze ke zveřejnění domněnky, která byla všem tak nějak jasná, a sice že by na obraze mohlo jít také o sexualitu. Nemíří snad koňská hlava jednoznačně na lůno spící ženy? A není to snad chtíč, co se odráží v její tváři? Kniha na nočním stolku — leží tam jen náhodou, nebo je zdrojem zlého snu, který ženu pronásleduje? Jedno klíšé tvrdilo, že ženy jsou náchylnější k nočním můrám kvůli své slabé konstituci, a to zejména v důsledku čtení románů, rovněž ale když se zamilují, jsou těhotné nebo mají krátce před menstruací pohlavní styk. To, co je zde zobrazeno, uvádí dále dotčený vikář, není ničím jiným než „blouzněním chorého mozku“ a malíře bychom měli správně nazvat „prostopášníkem“, Casanovou, či dokonce markýzem de Sade malířství.

Füssliho obraz dodnes nenechává žádného diváka chladným. Je ikonou romantismu, nadcházejícího po Francouzské revoluci, a ze století svého vzniku odkazuje již do století následujícího: přibližně o pětatřicet let později nechává druhá dcera Mary Wollstonecraftové, stoupenkyně romantismu Mary Shelleyová, ze snového divadla Füssliho malby vzejít klíčovou scénou svého románu *Frankenstein neboli Moderní Prométheus*. Reprodukci *Noční můry* měl ve svém bytě ve vídeňské Berggasse pověšenou dokonce i Sigmund Freud.

Co asi vedlo vlivného vydavatele Johnsona k tomu, že nechával své spisovatele a hosty večerůt zrovna pod těmito dvěma tak protichůdnými obrazy — na jedné straně reprezentativní portrét osvícence a proti němu sugestivní zobrazení nadpřirozených sil, snů, sexuálních fantazií, posedlostí, obav, jimž je lidská duše vydána všanc? Zatímco hosté společně stolují, klábosí a připíjejí si na zdraví, setkávají se na zdi dvě největší hybné síly této epochy: rozum a vášně. Jejich tolik diskutovaný, nevyjasněný antagonismus určuje, jak můžeme tušit, i jejich životy: často více, než by jim bylo milé.

Nakladatel Johnson se záhy začíná zajímat o potřeby žen a podporovat autorky. V roce 1777 například vydává právní příručku zaměřenou výslovně na ženské publikum. Ženy mají v tehdejší společnosti

jen několik málo práv a mnohdy je ani neznají. Kniha si klade za cíl pomoci při nápravě těchto nedostatků, aby se ženy mohly bránit proti podvodům a znevýhodňování. Tak praktické může být osvícenství. Četnými publikacemi, zejména z pera spisovatelek, Johnson také napomáhá pozvolnému vzestupu dětské literatury. A nejpozději od roku 1787 sedává u stolu na jeho večírcích pravidelně také skutečná žena, s výhledem na oba Füssliho obrazy; často je přítomen také umělec sám. Je to Mary Wollstonecraftová, jejíž *Myšlenky o vzdělávání dcer* Johnson vydal v roce 1785. Maryina první publikace je poměrně konvenčním rádcem pro ženy ohledně společenského chování, tedy onen druh knihy, na který sama později pohlíží s despektem. Mary je tehdy téměř třicet, je svobodná, nemá žádný příjem ani zaměstnání. V devatenácti odešla z domova do lázeňského městečka Bath, navštěvovaného významnými osobnostmi, jako společnice jedné zámožné vdovy. O rok a půl později se vrací do rodičovského domu, aby pečovala o svou nemocnou matku; do její smrti uběhnou další dva roky. V roce 1784 zakládá s pomocí úvěru dívčí školu, kde vyučují také její nejlepší přítelkyně a sestry. Navzdory počátečním úspěchům se škola dlouhodobě nevyplácí, zůstávají dluhy.

Místo guvernanky v Irsku je dočasným zábleskem naděje. Mary se však stává obětí společenského konfliktu, který byl pro postavení žen v tehdejší společnosti natolik trvalý a zásadní, že ho Anne Brontëová, nejmladší ze tří sester Brontëových, zpracovala z osobního zájmu do literární podoby ještě o půl století později ve svém románu *Agnes Greyová*. Vzhledem ke svému úkolu vychovávat děti se Mary cítí být součástí rodiny; ví, že co se týče vzdělání, je jejím členům dokonce výrazně nadřazená. Rychle se jí však dostává poučení, že její místo je u služebnictva, zvláště když se matce dětí nezamlouvají její liberální výchovné metody. Mary kupříkladu nedbá rodičovského zákazu, že dcery nesmějí číst romány. Ne že by si myslela, že běžné romány o zlomených srdcích jsou k něčemu dobré. Ale kde se kromě četby bible a trochy jazykové výuky nepře-

dávají žádné jiné vědomosti a celá „výchova“ spočívá pouze v právě dívek na manželství, tam podle Mary tyto romány ničemu neškodí. Naopak, čist špatné nebo průměrné romány je lepší než nečíst vůbec nic. Mít mylné názory je pořád lepší než nemít vůbec žádné. Jakákoliv četba je užitečná, protože cvičí mysl a podněcuje k přemýšlení. Romány byly po dlouhou dobu jediným zdrojem, z něhož ženy mohly čerpat vědomosti, což o něco později doloží v jednom ze svých spisů: došlo to až tak daleko, „že se některé nadané ženy naučily pohrdat romány právě proto, že je četly“.

Avšak její zaměstnavatelka nemá pro takovéto úvahy, neřkuli pro úvahy obecně, valné pochopení. Dcery by hlavně neměly dávat najevo přílišný intelekt, neboť to snižuje jejich šance na slušnou partii. Po roce stráveném jako guvernanka se frustrovaná Mary vrací zpět do Londýna, v zavazadle má téměř dokončený román a na paměti myšlenku, že bude moci žít ze své publicistické práce. Hrdinka románu se stejně jako ona jmenuje Mary a její životní dráha se rovněž v mnohém podobá té autorčině. Kniha *Mary. A Fiction* vypráví životní příběh mladé ženy, které se nepodaří vyřešit konflikt mezi rozumem a vášní tak, aby uspěla v životě. V sedmnácti ji otec provdává za mladého muže, kterého sotva zná a který musí ihned po svatbě odjet na rok do zahraničí. Během této doby se Mary zamiluje do mnohem staršího houslového virtuosa, zkušeného ve věcech lásky, který však brzy nato umírá — v jejím náručí. Mary sice dodrží manželský slib, avšak díky vášni, která se jí zmocnila, po manželově boku chřadne, a to s obrovským zadostiučiněním. „Zdalo se jí, že spěchá vstříc světu, ve kterém lidé neuzavírají sňatky, ani je k tomu nikdo nenutí.“ Autorka se svou hrdinkou sdílí zásadní výhradu vůči manželství — sama však doufá, že se pro ni najde něco lepšího než smrt.

Johnson není pouze vydavatelem Mary Wollstonecraftové, nýbrž i jejím mentorem. Zprvu ji u sebe nechává bydlet, půjčuje jí peníze a stará se o ni. Ne proto, že by s tím spojoval nějaké „úmysly“ — ženy ho eroticky nevzrušují —, nýbrž proto, že jako zkušený

vydavatel rozpoznává Maryin nevšední talent: její bystrost, výmluvnost, hbité pero a kritického ducha. Johnson právě spolu s publicistou Thomasem Christiem uvádějí do života nový měsíčník, který nazývají *Analytical Review*: výhradně recenzní časopis, který široké veřejnosti „analyticky“, a tím je míněno kriticky, představuje nej důležitější novinky na exponenciálně se rozvíjejícím knižním trhu; rozsah článků sahá podle významnosti recenzované knihy od krátké noticky až k delšímu eseji. Zvláštní pozornost zakladatelů je věnována publicistickým aktivitám na kontinentě, zejména v Paříži v předvečer revoluce. Pařížané se chovají revolučně i jako čtenáři. „Celá Paříž čte,“ uvádí v roce 1789, kdy byla dobytá Bastila, jeden cestovatel: Každý — většinou ale ženy — tam prý má v kapse knihu.

Čte se v kočárech, na promenádách, v divadlech, o přestávkách, v kavárnách, v lázních. V krámcích čtou ženy, děti, tovaryši, učni. V neděli čtou lidé, sedíce přede dveřmi svého domu; lokajové čtou na svém zadaném sedátku, kočí na kozlíku, vojáci na hlídce...

Kromě románů ve společnosti kolují filozofické a politické, ale také pornografické knihy, v neposlední řadě velké množství pamfletů a satir. Louis-Sébastien Mercier, první velkoměstský reportér, píše ve svých prózách *Tableau de Paris* (Obraz Paříže), vycházejících v letech 1781 až 1788 a záhy také v angličtině: „Jsou díla, která vzbuzují takový rozruch, že půjčující musí svazek rozřezat na tři části, aby uspokojil naléhavou poptávku tolika čtenářů. V takových případech se neplatí za dny, ale za hodiny.“ Mohou snad knihy vyvolat revoluci, začínají se ptát lidé v Londýně. Condorcet, Thomas Paine a mnoho dalších to takto vidí a chválí v těchto dnech nezlomnou sílu četby.

Johnson a Christie zakládají periodikum *Analytical Review* s úmyslem importovat do Londýna pařížskou lásku k četbě jakožto zdroj revoluce. Soudě podle toho, je úspěch nového časopisu s patnácti sty prodanými výtisky spíše skromný. Nastavuje však — v neposled-

ní řadě i díky Mary Wollstonecraftové — měřítko pro literární kritiku, která se v té době rozvíjí. Autoři článků zjišťují, že samotné čtení nevyvolává, po počáteční euforii s ohledem na šířící se nadšení pro četbu, žádné bezprostřední změny. Obsah čteného se v žádném případě nevrývá do mysli čtenářů jako do měkkého vosku. To, že člověk něco čte, nemusí nutně znamenat, že tomu také věří. Ale i když se nové myšlenky samy o sobě v myslích lidí nezakoření, přesto nové čtenářské návyky tytéž hlavy časem přetvoří. Úměrně s množstvím přečtených knih roste také nedůvěra čtenářů, jejich zásadní skepse. Lidé, kteří — podle zpráv z Paříže — čtou v těch nejběžnějších životních situacích, knihy namísto důkladného studia lačně zhltnou a vzápětí odloží, a kteří jsou novinkami nejprve nadšení a záhy zklamáni, takoví čtenáři ztrácejí respekt k autoritám a pěstují si kritický postoj k přečtenému obsahu, stručně řečeno, používají při četbě vlastní rozum.

Takoví vyzrálí čtenáři a čtenářky jsou pro *Analytical Review* ideálem. Časopis se snaží vytvářet vhodná kritéria a vyhledává příslušnou četbu, aby se takoví čtenáři mohli vzdělávat. Jelikož počet nově vydávaných knih narůstá tak rychle, že by k přečtení všeho, co přichází na trh, nestačil ani celý život, a jelikož čas promarněný mizernou četbou by se dal lépe využít čtením kvalitních knih, klade si takový časopis za cíl odlišovat to, co je skutečně nové a důležité, od toho, co se za něco takového pouze vydává.

Od této chvíle je Mary vpravdě „první v tomto novém oboru“, jak píše své sestře. Viděno střízlivě, připojuje se k rostoucímu počtu *hack writerů*, literárních nádeníků, kteří si psaním musejí vydělávat na živobytí. Ale také mohou: toto psaní je pro Maryinu **materiální** i duchovní nezávislost v nadcházejících letech podstatné. **Více než** tři sta recenzí, které v této době pro *Analytical Review* napsala, z ní činí první profesionální recenzentku v dějinách médií. Recenzní činnost vychází vstříc jejímu zápalu pro vzdělávání a vášni pro objevování: neúnavně se prokousává novými publikacemi, kterých už tehdy byly hromady, čte, shrnuje, vyvozuje závěry, nezřídka kritické.

Přítom zůstává pedagožkou, jakou byla doposud, své pole působnosti však přesouvá z oblasti výchovy dětí a školní výuky na abstraktnější vzdělávání a kritiku, v konečném důsledku až na „výchovu lidského pokolení“, jak to formuloval jeden německý osvícenec.

Číst knihu, abychom si utvořili úsudek o její kvalitě, je jiným druhem četby než četba pro zábavu, k identifikaci či rozšiřování představivosti. Je to čtení, které mimoděk přechází v psaní tím, že si člověk na okraj stránky nebo samostatný list papíru zapisuje poznámky a komentáře. Čtení se mění v akci; kdo takto čte, reaguje na text, je jeho příjemcem, možná však i jeho rivalem. Takový čtenář porovnává čtený text s jinými knihami, které přečetl, zařazuje je, vyzdvihuje, uvádí na pravou míru, hodnotí, chválí a třeba i odsuzuje. Pokud člověk chce, čtení tak ztratí svou nevinnost. Nicméně typ učence nebo mnicha dokládá, že toto čtení, které vstupuje s textem do vzájemného vztahu otázky a odpovědi, má dlouhou historii. Sahá dokonce ještě dál než „naivní“, „hltavé“ čtení. Od kulturního kritika Georga Steinera pochází bonmot, že intelektuálem je prostě „někdo, muž či žena, kdo má při čtení knihy v ruce tužku“. Mary Wollstonecraftová se tedy hodlá stát intelektuálkou.

Více než polovina recenzí Mary Wollstonecraftové se týká beletrie. Připočteme-li do této kategorie, jak bylo tehdy obvyklé, ještě cestopisy a životopisy, tvoří beletrie dokonce většinu recenzovaných knih. Nesporné první místo zaujímají romány, následované poezií, do jisté míry zkrátka přichází drama, zatímco cestopisy a zeměpisné příručky, které se u čtenářské veřejnosti z důvodů nedostatečné mobility těší velké oblibě, se objevují poměrně často. Toto pořadí nepochybně zohledňuje i Maryiny vlastní zájmy. Avšak odráží se zde i jeden literárněsociologický fakt: od dob Richardsonových bestsellerů čtou romány především ženy, pokud nepočítáme těch pár mladíků — což je dobře známá skutečnost, na které se dodnes nic nezměnilo. V roce 1837 tyto poznatky trefně formuluje lipský literární časopis *Blätter für litterarische Unterhaltung* (Listy pro literární zábavu) takto: „Muži už romány nečtou, snad jen pokud

je recenzují. Ten, kdo píše romány, musí myslet na ženy, chce-li, aby ho někdo četl. Už nyní na tomto poli ženy převládají.“ Takto tedy vypadá dělba práce, pokud jde o román: žena, která má velmi omezené možnosti ohledně nabývání životních zkušeností, čte; muž je oproti tomu povznesen nad to, aby šel oklikou přes fikci, a romány se zabývá nanejvýš na profesionální úrovni — jako recenzent. Rovněž v tomto ohledu je Mary Wollstonecraftová známou výjimkou, i když lze předpokládat, že muži v redakci jí přenechávají beletrii právě proto, že ji považují za více či méně ženskou záležitost.

A vskutku: většinu románů, které Mary hodnotila, napsaly ženy. Zčásti vystupují pod svým vlastním jménem, zčásti zůstávají v anonymitě. Na titulní stránce knihy pak stojí pouze „By a Lady“. To v nás dnes vzbuzuje údiv. Příliš jsme si zvykli na obraz zprostředkovaný dějinami literatury, podle kterého je podíl autorek až hluboko do dvacátého století směšně nízký. Avšak i zběžný pohled na recenze Mary Wollstonecraftové nás nutí k přehodnocení tohoto zastaralého názoru. Od sedmdesátých let dvacátého století, kdy naše kulturní instituce zasáhla druhá vlna feminismu, nabízí literární věda a vydavatelé nepřeborné množství zapomenutých a znovuobjevených literárních děl. Mnohé autorky, jež nám dějiny literatury zatajily, byly tímto způsobem rehabilitovány. Avšak ani tyto často užitečné snahy nedokázaly ani zdaleka představit skutečnou hojnost románů pro ženy, která musela být pro současníky Mary Wollstonecraftové běžná. V této době vskutku převažovaly, alespoň pokud jde o román, ženy — i jako autorky.

Jak si pak ale vysvětlit, že většina z nich časem upadla v zapomnění? Přečtěme si, co k tomu pod názvem „Ženy jako autoři“ uvedl Louis-Sébastien Mercier ve svém *Tableau*:

Jakmile ženy publikovaly své práce, okamžitě proti sobě počuly velkou část svého vlastního pohlaví a brzy také téměř všechny muže. Muži dokážou ocenit, když jsou ženy dostatečně inteligentní,

nesmějí však zacházet tak daleko, že s nimi budou soupeřit a ukazovat rovnocennost svého nadání, neboť muži si každý den nárokuji svou dávku obdivu.

Tento britský postřeh současníka takřka nadčasově potvrzuje názor feministické literární vědy: zatlačení literárních děl žen do pozadí je výsledkem strategie mužů, kteří jako kritici a univerzitní profesori začali určovat, co lze považovat za dobrou a co za mizernou literaturu, která kniha je vážná a která jen pro zábavu, co patří do kánonu a co je pomíjivé.

Četba Maryiných kritik soudobé produkce vede k poněkud diferencovanějšímu obrázku. „*Happy Recovery* je heterogenním nahromaděním hlouposti, šroubovaného slohu a nepravděpodobností,“ zní hned první věta její první recenze z června 1788, která se vztahuje k románu napsanému „by a Lady“. Romány zpravidla nelze analyzovat, pokračuje Mary, žargon citlivosti není možné posuzovat podle měřítek rozumu. Kritika se tudíž musí uchýlit k posměchu, s cílem odradit, aby pranýřovala bezmyšlenkovitost těch nejhorších stereotypů a předsudků. Maryiny recenze románů v příštích několika letech nabízejí široké spektrum zdrcujících kritik, které jsou mnohdy nad očekávání agresivní a tvrdé. Někdy se stávají pouze z jedné či dvou zničujících vět, jako kupříkladu v říjnu 1789 k románu z venkovského života *The Cottage of Friendship*, který napsala dáma s příznačným jménem Silvana Pastorella: „Romantická, neprirozená fantasmagorie mladičké dámy, jak se domníváme vzhledem k nevelkým životním zkušenostem [...]. Doporučujeme jí zahodit pero a věnovat se užitečnější práci.“ A tak bychom mohli citovat dál, ale na celkovém dojmu by se toho příliš nezměnilo.

Dokonce i současníci si kladou otázku, zda Mary Wollstonecraftová nesoudí něžné pohlaví příliš tvrdě. Nemají snad kritizovaná díla přece jen určitá zvláštní práva, jak se o více než století později bude domnívat Virginia Woolfová — jako tápavé první krůčky, prováděné s cílem najít cestu v neschůdném a někdy i nepřátelském

terénu literárního trhu, jenž vždycky byl (a do jisté míry neustále je) ve svých klíčových pozicích, tedy v rolích vydavatele a kritika, pevně v mužských rukou? Nesouvisí neúplnost ženských románů a jejich sklon k neohrabanému napodobování úspěšných vzorů také s tím, že se samy autorky nacházejí v okrajovém společenském postavení a při nabývání životních zkušeností často nepřekročily práh obývacího pokoje či kuchyně? Pro Mary je charakteristické, že má pro takovéto úvahy pramálo pochopení, naopak je odmítá jako projevy přehnané sentimentality. Předmětem její činnosti je psát kritiky, v nichž bez ohledu na pohlaví autora hodnotí výlučně kvalitu a účinek knihy. Názor, že díla psaná ženami vyžadují zvláštní ohledy, jelikož vznikají ve ztížených podmínkách, se jí jeví jako doznání, že by se ženy přece jen neměly považovat za plnohodnotné bytosti, neboť podle rozšířených předsudků jsou nejen fyzicky, ale i psychicky slabším pohlavím — *quod erat demonstrandum*.

Právě proti této logice Mary celý svůj život vystupuje — jako autorka románů, pamfletistka a také recenzentka. Z osobní zkušenosti ví, jak je obtížné vymanit se z konvenčních rolí, které jsou ženám vnucovány, a uhájit si své postavení ve společnosti ovládané muži. K tomu je zapotřebí nebát se a příliš se nepoddávat citům, zatímco mnohé romány, dokonce i ty napsané ženami, přisuzují jediné pravé ženské postavě „přepjatý citový život“. Proto ty ostré zbraně, které Mary proti této skutečnosti pozvedá: chce zabránit redukování ženy na roli „sentimentálního stvoření“. Nikoliv „citové snění, ale boje vášně“, jak píše, nám dovolují bouřit se proti omezením a překračovat hranice. Ve svém druhém románu, *The Wrongs of Woman or Maria* (Bezpráví na ženách neboli Maria), na kterém pracuje v posledním roce svého života, se snaží tento program realizovat. Děj hrdinku bez okolků přenáší do „místa hrůzy“, jak by ho asi namaloval Füssli — dějiště nočních můr, které se staly skutečnými: do blázince. První pointa jejího příběhu spočívá v tom, že postavy, které se zde setkávají, jsou šilené jen v očích takové společnosti, jež některé své příslušníky, zejména ženy, ponižuje

a uráží a posléze tyto osudem zlomené jedince prohlašuje za duševně choré. Choromyslní nejsou chovanci ústavů, tak zní Maryina vskutku moderní idea, nýbrž společnost, která z nich šilence dělá a pak je zavírá do ústavů. Další, v té době méně nápadnou, dnes však výraznou myšlenkou jejího příběhu je to, že svádí dohromady samy čtenáře: lidi, pro které je literatura posledním útočištěm či jediným východiskem; kteří se učí poznávat a milovat tím, že se z vypůjčených knih snaží podle stop a poznámek vyčíst charakter původních majitelů.

Kromě recenzování Mary publikuje v Johnsonově nakladatelství výchovné příručky a rádce pro ženy a působí na vysoce konkurenčním překladatelském trhu, kde tehdy platila zásada: Kdo je dřív hotov, ten taky dřív prodá. Větší význam než rychlost překladatele má jen jeho schopnost přizpůsobit originální dílo potřebám trhu cílového jazyka. Věrnost původnímu dílu stejně jako licenční smlouva jsou překladatelům cizí. Jeden z Maryiných překladů se přece jen stává bestsellerem: v roce 1790 vychází v angličtině *Mravní slabikář* osvícenského pedagoga Christiana Gotthilfa Salzmana. V témže roce se Mary napřahuje ke svému prvnímu publicistickému úderu: když Edmund Burke, dlouholetý člen britské Dolní sněmovny a významný řečník, publikuje své *Úvahy o revoluci ve Francii*, je pobouření v Johnsonově okruhu obrovské. Neboť Burke svou knihou zveřejnil manifest proti revoluci; chce svou zemi ochránit před vlivem revolučních myšlenek. Johnson nemusí Mary dlouho přesvědčovat, ta se odhodlaně chopí příležitosti a zvyšuje hlas. Je nemožné, píše, přečíst půl tuctu stran Burkeho knihy, aniž by člověk obdivoval autorův důvtip, nebo naopak rozhořčeně odmítal jeho hnidopišské poznámky a klamné závěry. Sama se ztotožňuje s druhou možností. Její odpověď na Burkeho knihu, kterou sepsala během několika týdnů a nazvala ji *A Vindication of the Rights of Men* (Obhajoba lidských práv), je první prací, která přichází na trh, následovaná dobrými třemi desítkami dalších. Pojmem *Vindication* vy-

jadruje nejen obhajobu, ale i ospravedlnění. Burkeho výsměch vůči revolucionářům ji nezastrašil, píše v úvodu: její spis je vposledku velmi obsáhlou recenzí, jakých pro *Analytical Review* napsala desítky; přesněji řečeno, je to naprosto zdrcující kritika.

První vydání Maryina pamfletu vychází anonymně. Johnson nejspíš nemá přílišnou důvěru v nadějně prodejní vyhlídky díla ještě téměř neznámé autorky, která hází rukavici váženému parlamentáři. Ukáže se však, že se mylil. Počátkem roku 1791 musí být vytištěno druhé vydání a tentokrát už je její jméno na titulní straně uvedeno. Mezitím se ukazuje, že význam, který tímto způsobem získává, ještě poroste. Hned rok nato vychází Maryina druhá *Vindication*. Burkeho představa ženy — malého, slabého stvoření odkázaného na cizí pomoc — si vyžádala svou odpověď již v první *Vindication*. V létě roku 1792 se Mary znovu pouští do práce. Za pouhých šest týdnů hází na papír dílo, které se stane nesmrtelným: *A Vindication of the Rights of Woman* — Obhajoba práv žen.

Ve své *Obhajobě práv žen* se o Füsslim ani o jeho provokativním obrazu *Noční můra* vůbec nezmiňuje. A přesto je mezi malbou a její knihou úzká souvislost: oběma vévodí jedno téma, které je divákům i čtenářům okamžitě zřejmé, avšak veřejná diskuse o něm je zapovězena: sexualita. Pro mnohé současníky, ženy i muže, byla četba druhé *Obhajoby* Mary Wollstonecraftové „shocking“ (vzpomeňme na Walpoleův komentář k *Noční můře*). Navzdory tomu, co napovídá název, zde hlavním tématem není vyloučení žen z veřejné sféry. Při zběžném pohledu jde Wollstonecraftové o právo žen na vzdělání. Autorka tvrdí, že celkové vzdělávání žen její doby sleduje v podstatě jediný cíl — „aby hezky vypadaly“. Dívky a mladé ženy — tak zní vyhocený argument — jsou „chovány v kleci jako opeřenci, nemají na práci nic jiného než se fintit a vznešeně si vykračovat z bidýlka na bidýlko“. Tuto zkušenost získala v onom roce, kdy pracovala jako guvernanka v irské rodině. Drezura slouží jedinému účelu: co nejvýhodněji mladé ženy provdat, v důsledku

čehož se chov v kleci přesunuje z rodného domova do domu manželova. Stávají se „mužovou hračkou“, píše Mary, „jako jeho chrasátko“, jež se mu rozezvučí v uších, jakmile se pánovi, když jde rozum stranou, zachce zábavy.

Tím Mary Wollstonecraftová dochází ke svému prvnímu požadavku: nepřijímat ženu pouze jako sexuální bytost, ale zároveň jako bytost rozumnou. Silně polemizuje se známým Rousseauovým tvrzením, že muži jsou sexuálními bytostmi jen dočasně, zatímco ženy neustále. „Ženy by nebyly vždycky ženami, kdyby se jim umožnilo, aby získaly více rozumu,“ píše. Uvádí, že slabiny a nedostatky, které bývají ženám od nepaměti vytýkány pouze na základě skutečnosti, že jsou ženami, nemají nic společného s pohlavím, nýbrž ve skutečnosti jsou důsledkem nevyzrálosti, k níž je odsuzují muži a sňatkový systém. Proto její dílo vyzývá k revoluci ve výchově dívek a vpsledku i v chování žen. Dívkám by se mělo dostat stejného vzdělání jako chlapcům, ženy by měly mít stejné životní šance jako muži, včetně šance na společenský vzestup, manželství by se mělo uzavírat bez nátlaku. Ženská nezávislost v myšlení a jednání pro ni nebyla protikladem vykonávání mateřské role. V době, kdy bylo zvykem, že zámožnější ženy své děti po narození odkládaly a svěřovaly je k výchově cizím osobám, se Mary Wollstonecraftová dovolává sebevědomého, osvíceného mateřství. Chce-li být žena dobrou matkou, musí „být rozumově vyspělá a duševně nezávislá, což je vlastní jen málokteré ženě, které se vštěpuje, aby se spoléhala výhradně na manžela“. Mary Wollstonecraftová si jako první povšimla skutečnosti, že emancipace žen závisí na zapojení mužů. Dokud muži neplní své otcovské povinnosti, argumentuje, nedá se očekávat ani od žen, že nebudou trávit čas před zrcadlem, nýbrž v dětském pokoji. Posedlost žen vlastním vzhledem považuje za bezmocný pokus „nepřímo si urvat malý kousek moci, na které jim byl nespravedlivě odepřen podíl. Se vši vážností požadují zrušení rozdílu mezi pohlavími ve společnosti, s výjimkou případů, kde chování určuje láska,“ píše. To je její „bezmezná touha“.

Jak se to však má s onou oblastí, „kde chování určuje láska“? Měla by být vyňata z požadované rovnosti žen a mužů? Zde se argumentace Mary Wollstonecraftové přibližuje choulostivému tématu: jejím dalekosáhlejším zájmem je uplatnit princip revoluce také na vztah mužů a žen coby sexuálních bytostí — uznat ženu jako rozumnou bytost, ale také jako samostatnou sexuální bytost. Je třeba nejen politické, ale i sexuální revoluce, tak by se dala zformulovat její původní představa, v jejímž duchu je napsána druhá *Obhajoba*. Mary Wollstonecraftová zastává názor, že politickou revoluci nebude možné zavřít, ba dokonce bude možná odsouzena k nezdaru, pokud ji nedoplní i revoluce sexuální. Z dobrých důvodů se snaží nebýt v tomto bodě příliš konkrétní. O co jí ale vpsledku jde, je zřejmé: o stejné svobody pro obě pohlaví v otázkách sexuality a lásky. Tím se rozumí svobodná volba partnera a její případné přehodnocení, včetně rozluky manželského svazku, pokud výběr partnera proběhl pod rodičovským nátlakem nebo pokud manželství kladlo na jednoho z partnerů neúnosné požadavky. Ty mohou spočívat také v tom, že manželství muže nebo ženu omezuje v rozvoji osobnosti. Je lépe s takovou hrůzou skoncovat než prožívat hrůzu bez konce.

Pro nás je to dnes možná samozřejmostí, ale za dob Mary Wollstonecraftové se takové názory dotýkaly základů společenského uspořádání. Čtenář jejího spisu, básník James Lawrence, formuloval její požadavky s bezprostředností, jakou se ona sama neodvážila použít: „Umožněte každé ženě žít zcela bez dozoru muže a nechte ji užívat si všech výhod, kterým se v současné době těší muži; dovozte jí tolik milenců, kolik chce, a to bez ohledu na její společenské postavení.“ Ale i to, co k tématu „volná láska“ naznačuje Mary Wollstonecraftová, plně postačuje k překročení hranic vkusu a tolerance dané doby.

Tehejší příznivci čtenáři a recenzenti druhé *Obhajoby* se tedy spokojili s právem na vzdělání žen, kterého se v Německu domáhá například Theodor Gottlieb von Hippel ve svém polemickém spise *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber* (O občanském zdokonalení

žen). To v sedmdesátých letech osmnáctého století ještě taktak prošlo. Skutečné výbušné síly Maryina díla si však zákonitě všimli spíše ti, kdo je rozhořčeně odmítali — například jeden recenzent jenského literárního časopisu *Allgemeine Literatur-Zeitung*, který tvrdil, že se zde volá po „totální revoluci v základních principech ženského pohlaví“.

Zatímco soudobí intelektuálové stále debatují o Maryiných tvrzeních, ona sama vyrazí — tři měsíce po svém prvním neúspěšném pokusu — uprostřed zimy roku 1792 do Paříže. Podruhé se nezastaví v Doveru, jak píše v dopise: „poněvadž totiž pojedou sama, bude to *neck or nothing* — všechno, nebo nic“. Mary je toho názoru, že pokud člověk chce dosáhnout svého cíle, nesmí se vzdát již po prvním nezdaru a v případě nouze musí být připraven poradit si ve všem sám — a to se týká také nebo především žen. Po příjezdu do města revoluce ji ovšem očekává hořké zklamání. Tři roky před vládou jakobínů Edmund Burke ve svých *Úvahách o revoluci ve Francii* předpověděl, že revoluce se promění v teror. Dokonce i jeho nejostřejší kritička je mu nyní nucena dát alespoň v tomto za pravdu. Během Maryina pobytu v Paříži pronese poslanec Pierre Victorien Vergniaud nezapomenutelnou větu, jíž vystihne brutalitu událostí: „Revoluce je jako Saturn: požírá své vlastní děti.“

Ovšem pokud je politická revoluce tak málo úspěšná, zřejmě bude lepší soustředit se na onu druhou revoluci, která z ní teprve učiní „totální revoluci“ — na revoluci mravů a lásky. Určitě je to dobrý, možná dokonce jediný způsob, jak se postavit na odpor teroru, který se šíří v Paříži. Z Maryiných dopisů lze každopádně vyrozumět, že na ni má pařížská bezstarostnost extrémně nakažlivý vliv. Život v tehdejší Paříži připomíná tanec na vulkánu. A Mary se dává do tance s ostatními. Své kaštanové vlasy přestává skrývat pod vrstvami pudru, takže už nevypadají jako vybledlá onuce, a těžký plášť z tmavé vlny vymění za blůzku zašněrovanou pod prsy, jakou nosívají Pařížanky.

Mary opustila Londýn mimo jiné i proto, aby zapomněla na své vlastní neštěstí. Toto neštěstí neslo jméno Füssli, k němuž pocítovala značnou náklonnost, on ji však opětoval jen vlažně. Tady v Paříži je sice obecné štěstí mnohem menší, než doufala, zato však nastupuje, alespoň zpočátku, štěstí osobní. Mary se seznamuje s Gilbertem Imlayem, americkým obchodníkem a spisovatelem, který během války za nezávislost bojoval na straně povstalců. Z muže ze západu a obhájkyň práv žen se ve městě revoluce stává pár. Uběhne sotva několik měsíců a Mary je těhotná. Imlay však zrovna pobývá v Le Havru, kde ho, jak tvrdí, zdržují důležité obchody. V lednu 1794 se Mary stěhuje za ním a v květnu přivádí v Le Havru na svět jejich dceru Fanny. Mary žije s Imlayem a z ohledu na dítě a lidi přijímá jeho příjmení, oba však zůstávají svobodní. V polovině srpna, kdy Imlay právě odcestoval do Londýna kvůli novým obchodům, se Mary vrací s malou Fanny do Paříže. Zde svého milence a otce dítěte marně očekává až do dubna příštího roku. Po celou dobu mu píše láskyplné, prosebné, úpěnlivé, překrásné dopisy. Pronásledována zlými předtuchami se nakonec vydává do Londýna a vskutku: Imlay má milenkou, se kterou se navzdory přítomnosti matky a dítěte nechce rozejít. Mary je zoufalá; tak pozdě ve svém životě poznala lásku a vášeň, a takhle to má skončit. Pokusí se o sebevraždu, poté se svou roční dcerou cestuje několik měsíců po Skandinávii, o čemž napíše svou snad nejlepší knihu, po návratu se podruhé pokusí o sebevraždu a nakonec navrhuje Imlayovi, kterého stále miluje, život ve trojici. Ten se však se svou milenkou ztrácí v Paříži a Mary konečně nalezne sílu se od něj odloučit.

Autor *Vzpomínek na autorku Obhajoby práv žen* William Godwin byl první, kdo podal zprávu o tomto příběhu tragické lásky připomínajícím román, nikoliv ovšem román sentimentální, které Mary stejně neměla ráda, nýbrž román vášně, alespoň pokud jde o její úlohu, úlohu ženy. Vzhledem k její nešťastné lásce a pokusům o sebevraždu ji Godwin nazývá „ženským Wertherem“. Poselství je jasné: příčinou toho, že její život byl tak nekonvenční, nebyla

nedbalá morálka, nýbrž Maryina extrémní citlivost. Goethovu rebelantskému románu pro mládež se tak podařilo proniknout do kruhů radikální ženské emancipace a apologetů volné lásky. A neměla to být jeho poslední zastávka.

Anarchistu Williama Godwina potkala Mary rok před svým odjezdem do Paříže na večeri u nakladatele Johnsona. Oba si byli z hloubi duše nesympatičtí. Dalším přítomným byl tehdy Thomas Paine, který však, jak bylo jeho zvykem, téměř neotevřel ústa. Rozhovor se točil kolem mocných mužů; Mary, recenzentka a bojovnice za práva žen každým coulem, viděla všechno jen z negativní stránky a nešetřila polemickými soudy. Naproti tomu Godwin se cítil povinen hájit muže. A tak se oba rozzlobeně a plni vzájemných antipatií rozcházejí. Nyní, čtyři roky po svém prvním setkání, se feministka a anarchista potkávají znovu a uzavírají přátelství, které se mění v lásku — na rozdíl od vztahu s Imlayem, který začal vášnivě a skončil bez lásky. Oba ze zásady odmítají manželství, Godwin ještě vehementněji než Mary. Instrukce manželství je systém vzájemného podvodu, vysvětluje ve svém hlavním díle *Political Justice* (Politická spravedlnost), důsledek převážně zbabělosti mužů, kteří se chtějí pojistit před ztrátou svých manželek. Jeho zrušení podle něj nepřinese žádné nevýhody, naopak, muži a ženy by měli mít možnost svobodně se rozhodnout pro sex, s kýmkoliv budou chtít a jak dlouho se jim zlíbí. A přece se Godwin s Mary ožení, když ona podruhé otěhotní. Šťěstí, které z toho vzhází, je experimentem, stejně jako je od začátku experimentem celý Maryin život, píše Virginia Woolfová ve svém půvabném eseji o Mary Wollstonecraftové, „pokusem o těsnější soulad lidských konvencí s lidskými potřebami“. Toto štěstí však nemá dlouhého trvání: Godwinovi a jí je souzeno prožít jen několik společných měsíců. Dne desátého září 1797 umírá Mary Wollstonecraftová, provdaná Godwinová, ve věku osmatřiceti let na poporodní horečku pár dní poté, co přivedla na svět svou druhou dcerku.

Většina historiků souhlasí s tím, že situace kolem ženské otázky se koncem osmnáctého století opět rychle uklidnila. Tímto fenoménem se přitom zabývají často pouze na úrovni textů, publikovaných rukopisů, které byly mezi současníky rozšířeny zpravidla jen nepatrně. A v nich se vskutku brzy začaly znovu prosazovat mizogynní, restaurační tendence, zatímco takové knihy, jako *byly* ty od Theodora Gottlieba von Hippela nebo Mary Wollstonecraftové, nezanechávaly žádný trvalý dopad a stále více upadaly v zapomnění. Vzhledem k této skutečnosti to vypadá, že kolem roku 1800, tedy po krátkém období, „kdy byly ženy troufalejší“, ustoupili zastánci emancipace žen opět do pozadí. Poněkud odlišným dojmem působí životní dráhy určitých osob. Například životy Mary Wollstonecraftové nebo Caroliny Böhmerové — s divokými manželstvími, nemanželskými dětmi, rozvody a novými sňatky — nebyly kolem roku 1800 a po něm již dávno takovými výjimkami, za jaké je považujeme dnes. Tvrzení Mary Wollstonecraftové, že sňatek je pro ženy jediným způsobem, jak se prosadit, a že takto vzniknuvší konkurenční tlak ženy ohlupuje, již v době, kdy to napsala, dávno neplatilo tak paušálně. Mary nebyla jediná, která z revoluce, jež probíhala kolem ní, učinila aktivní sílu svého vlastního života. Kupříkladu spisovatelka Emilia von Berlepschová, Maryina obdivovatelka, měla několik dětí, a poté co zjistila, že její manžel měl poměr s komornou, se nechala rozvést, byla krátce zasnoubená s Jeanem Paulem, pak měla několik milostných vztahů, vybáječných i skutečných, podnikla dlouhou cestu do Skotska a nakonec se podruhé vdala. Ve svém díle *O některých vlastnostech a zásadách nezbytných k manželskému štěstí* z roku 1791 zformulovala životní maximu nezávislé ženy: „Musíme se naučit stát na vlastních nohou. Vlastní způsob myšlení, vlastní charakter musíme učinit ve svých očích natolik úctyhodným, aby nás soud druhých nemohl zmást v našem prověřeném a spravedlivém rozsudku o nás samých.“

Oxfordský historik Faramerz Dabhoiwala, autor knihy *The Origins of Sex. A History of the First Sexual Revolution* (Počátky sexu. Dě-

jiny první sexuální revoluce), přirovnává tehdejší mravní revoluci k sexuálnímu osvobození šedesátých let dvacátého století a dospívá k následujícímu závěru:

Kolem roku 1800 se etabloval tak zcela nový způsob myšlení, že lze hovořit jedině o sexuální revoluci, jež byla mnohem zásadnější než sexuální osvobození v roce 1968. Kolem roku 1650 se pouze jedno dítě ze sta narodilo mimo manželský svazek. V roce 1800 to bylo 25 procent dětí. Po celá staletí bylo jasně definováno, co je přirozené a nepřirozené, správné a špatné, soukromé a veřejné. Tento pohled na svět obrátila první sexuální revoluce totálně naruby. Noviny, žurnály, magazíny — mediální svět explodoval. Ženy stále častěji docházely sluchu, když v publicistických a literárních textech popisovaly svůj emocionální svět. Oběti dostaly svůj hlas. Je to velká doba románu, zcela nového způsobu psaní, který nechává čtenáře nahlédnout do vědomí postav mnohem příměji než drama uváděné na jevišti. Četba a život se obohacovaly navzájem.

Mary Wollstonecraftová měla pravdu: skutečně existovaly romány, mezi nimi i ty psané ženami, které nahrávaly závislosti žen na „mužských“ institucích, jako je sňatkový systém. Celkově však byl duch románů vzpurný. Dokonce i těm čtenářkám, které mimo svou četbu neměly téměř žádný vlastní život, zprostředkovávaly to, co jinak dokáže naučit jen život. Ostatním ukazovaly, že nejsou se svými pocity a myšlenkami samy. Romány byly katalyzátory zkušeností. Prezentovaly život jako „otevřený systém“, který nenacházel naplnění v náboženství, filozofii, natožpak v morálce: s cíli a oklikami, s překvapivými zvraty a nečekanými východisky, s čarou srdce a hlavy, se stránkou ega a stránkou světa. Jinými slovy, byly neúprosně realistické, ať už popisované události občas působily přehnaně a fantasticky. Obojí, romány i revoluce, jejichž seismické vlny působily poměrně znatelné otřesy dokonce i v maloměstech, podněcovaly nesouhlasného ducha mnoha žen. Existence, kterou vedly,

jim najednou začala připadat jako pouze jedna z mnoha možností, nezřídka jako úplně špatná volba, která by stála přinejmenším za zlepšení. Život žen, a tím i mužů a dětí, se začal nenávratně měnit.